

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin janr özəllikləri

GİRİŞ

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nəsr ənənəçiliyi haqqında bəhs edərkən ədəbiyyatımızın inkişafında müstəsna rolu olan, milli poetikanın tərəqqisində və Şərqi misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus yer tutan Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Şeyx Nizami Gəncəvi yaradıcılığına toxunmadan yan keçmək qeyri-mümkündür. Akademik İsa Həbibbəylinin Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək, dar məkana sığmadığını, ədibin dünya bəşəriyyətinə aid olması amilinə toxunduğu kimi, «Şərqdən doğan ədəbiyyat günəşi olan Nizami Gəncəvi özünün böyük və ölməz sənəti, dünyəvi ideyaları ilə bütün bəşəriyyətə məxsusdur».

ƏSAS HİSSƏ

Şair-mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin qələmə aldığı əsərlərin janrları Azərbaycan ədəbi tənqidində mübahisəli problemlərdən birinə çevrilmiş və tədqiqatçıların daima müraciət etdikləri aktual mövzulardan olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında yeni mərhələ olan Nizami Gəncəvinin beş poemadan ibarət «Xəmsə»sinə daxil edilmiş («Sirlər xəzinəsi», «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl», «İsgəndərnamə») əsərlərin janr mənsubiyyəti məsələsi Azərbaycan ədəbi tənqidində mübahisəli problem kimi tədqiqatçılar arasında ciddi fikir ayrılıqları yaratmışdır. Beş əsəri ilə dünya ədəbiyyatına tamamilə yeni bir poetik nəfəs gətirmiş Nizami Gəncəvinin əsərlərinin poema, dastan və ya roman olması ətrafında mübahisələr bu gün də davam etməkdədir.

Bir qrup tənqidçi Nizami Gəncəvi beşliyinə məzmun və struktur xüsusiyyətlərinə görə mənzum roman janrına aid olmasını qeyd etmişlər. [9, s. 11] Ədəbiyyatşünaslar tərəfindən Nizami Gəncəvi «Şərq ədəbiyyatında yeni tipli şerin-roman janrının böyük yaradıcılarından biri» [2, s. 124] və Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum roman janrının banisi [14, s. 43-53] kimi qəbul edilir.

İlk dəfə olaraq Nizami Gəncəvinin Sasani şahı Xosrov Pərvizlə Azərbaycan-türk şahzadəsi Şirin arasında baş verən məhəbbət macərasından bəhs edən «Xosrov və Şirin» poemasını roman olması tezisini Mikayıl Rəfilin 1946-cı ildə nəşr etdirdiyi «İlk Azərbaycan romanı» adlı məqaləsində irəli sürmüşdür. Azadə Rüstəmovanın Nizami əsərlərinin də roman kimi təqdim etməsi də diqqətdən yayınmır: ««Leyli və Məcnun» bədii-psixoloji bir romandır və buradakı konfliktin kökünü də məhz obrazların mənəviyyat aləmində, mənəvi tənasüblərdə axtarıb üzə çıxarmaq lazımdır.» [2, s. 58] Akademik İsa Həbibbəyli də əsri mənzum roma kimi dəyərləndirmişdir: “Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» poeması (1180) Şərq ədəbiyyatında meydana çıxmış mükəmməl mənzum romandır. Dahi şair bu əsərində mövzunu hökmdarların həyatından alsa da, sələflərindən və müasirlərindən fərqli olaraq böyük eşq dastanı yaratmışdır.” [17]

Nizami Gəncəvinin əsərlərini bədii-psixoloji roman, aşiqanə roman adlandırmış Azadə Rüstəmov burada, yəni «Nizaminin məhəbbət mövzusunda yazılmış aşiqanə romanlarında insan, onun daxili aləmi, səciyyəvi xüsusiyyətləri, qəlb çırpıntıları, incə meyl və arzuları ilə öz bədii ifadəsini» tapdığını qeyd etmişdir. [2, s. 83] Ümumiyyətlə, Azadə Rüstəmov XI əsrə aid əsərləri roman kimi təqdim edir. Belə ki, tədqiqatçı xanım qeyd etmişdir ki, «dövrümüzə qədər bir küll

halında müstəqil aşiqanə roman kimi XI əsr şairi Fəxrəddin Görganinin «Veys və Ramin»i mühafizə edilmişdir.» [2, s. 32] Tədqiqatçı Azadə Rüstəmov, həmçinin Arif Ərdəbilinin «Fərhadnamə» əsərini mənzum roman [2, s. 137], Gövsərinin «Fərhad və Şirin» əsərini aşiqanə mənzum roman [2, s. 239], Füzulinin «Leyli və Məcnun», Məsihinin «Vərqa və Gülşə» əsərlərini psixoloji roman [2, s. 272-203] adlandırmışdır.

Nizami Gəncəvinin hadisələr geniş planda təsvir edən «Xosrov və Şirin» əsəri «aşiqanə-fəlsəfi roman silsiləsinin ən yüksək nümunəsi» [13, s. 97], «roman-poema» [3, s. 70], mənzum roman [6, s.74-88], «Leyli və Məcnun»u «bədi psixoloji bir roman» [2, s. 58], «Sirlər xəzinəsi» əsəri «fəlsəfi-didaktik traktat» [2, s. 120], «didaktik poema janrının ən qiymətli nümunəsi» [13, s. 88], həmçinin «İsgəndərnamə»si «fəlsəfi-qəhrəmanlıq epopeyası, yaxud roman epopeya» [2, s. 120], «İsgəndər haqqında roman», «roman janrının klassik «yekun» əsəri» [7, s. 272], «ilk mənzum roman» [10, s. 52] adlandırılmışdır. Yolçu Piriyev «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl» və «İsgəndərnamə»ni poema janr biçimi əhatəsindən «geniş» olduğunu, məzmun və kompozisiya xüsusiyyətlərinə görə roman janrınadək yüksəldiyini vurğulayır. [12, s. 16] Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin bir qrup əsərlərinin roman janrına aid edilməsi problemi ətrafında mübahisələr akademik dairələrdə geniş elmi tədqiqatlara səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə Həsən Quliyevin «Azərbaycan romanının formalaşması və inkişafı problemləri» adlı doktorluq dissertasiyası xüsusi maraq doğurur. Dissertasiya işində Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinə aid əsərlərin Şərqdə mənzum roman janrı ənənəsinin yaradılması tezisi əsas təşkil etmişdir. [8] Həmid Araslı Yaxın Şərq ədəbiyyatında ilk irihəcmli məhəbbət əsəri olan Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» əsərini «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində məhəbbət mövzusunda yazılmış ilk mənzum romandır» [1, s. 128] fikrini irəli sürərək əsərin janr problematikasına toxunmuş və onu mənzum romana aid etmişdir: «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk mənzum roman olan bu əsər Sasani hökmdarlarından Xosrov Pərvizlə Bərdə hakiminin vəliəhdi gözəl Şirin arasındakı məhəbbət haqqındadır.» [11, s. 5] Maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvinin poemalarının janr mənsubiyyəti problemi Cənubi Azərbaycan ədəbi mühitində də maraq doğurmuşdur. [4, s. 51]

Ədəbiyyatşünaslıqda indiyə qədər orta əsr müəllifi Nizami Gəncəvinin əsərlərinin janr mənsubiyyəti haqqında mübahisələrə son nöqtə qoyulmayıb: tədqiqatçılar «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun» və «İsgəndərnamə» əsərlərində roman janrının əlamətlərinin olmasını iddia edirlər. Məsələn, şərqşünas alim Məsiəğa Məhəmmədinin «Xosrov və Şirin» mənzum romanı haqqında fikirlərinə diqqət yetirək: «Məsələ burasındadır ki, «Xosrov və Şirin» istər Nizaminin öz yaradıcılığında, istərsə də Azərbaycan və bütövlükdə Şərq ədəbiyyatı tarixində tamamilə yeni bir hadisə idi. Bu əsərdə Nizami ilk dəfə şəxsi və ictimai harmoniya barədə təlimini irəli sürüb (həmin təlim onun sonrakı əsərlərində inkişaf etdirilib). Əsərin məzmunu, çoxplanlı süjeti, mükəmməl kompozisiyası, surətlərin təqdiminin xarakteri və ümumən pafosu onu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində roman janrının ilk nümunəsi hesab etməyə tam əsas verir. Bu barədə Mikayıl Rəfilidən tutmuş Y.Meletinskiyə qədər bir çox alimlər fikirlər söyləyib. Yəni əsərin ənənəvi olaraq poema adlandırılması şərti səciyyə daşıyır. «Xosrov və Şirin» əslində, bir romandır. Daha dəqiq demək istəsək, mənzum roman. Roman, bilindi ki, qəhrəmanlıq eposunun fəlsəfi mənada inkarı kimi meydana çıxıb. Nizami ilə Firdovsinin yaradıcılıq münasibətləri də bu aspektdə dəyərləndirilməlidir. Yəni Firdovsidən fərqli olaraq, Nizami Xosrovu bir hökmdar kimi deyil, bir insan kimi təsvir edir. Əsərin mərkəzində insan şəxsiyyəti, onun daxili aləmi, mənəvi təbəddülatı dayanır və məhəbbət macərası fonunda Nizami fərd və cəmiyyət problemini, şəxsi istəklərlə ictimai vəzifələrin kolliziyasını misilsiz bir məharətlə təqdim edir». [16]

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum roman nümunələri kifayət qədər deyil. Z. Xəlilin «Ulduzlar», A. Məmmədovun «Qanlı-qadalı dünya», Qabilin (Q. İmamverdiyev) «Nəsimi», N. Həsənzadənin «Nəriman» əsərləri mənzum roman nümunələridir. Mənzum romanda lirik janrlarla janr qarışıqlığı müxtəlif planlı xarakter daşıyır. Mənzum romanda poetik mətnə rast gəlirik. Mənzum romanda lirik başlanğıca üstünlük verilir. Bundan başqa mənzum roman isə «realistik əsərdir, həm xarakterlərin açılmasının məntiqi baxımından, həm də məişətin ətraflı təsvir edilməsi baxımından.» [15, s. 114]

Bununla yanaşı, Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinə daxil edilmiş əsərlərin zənginliyi baxımından dastanlara aid edilməsi tərəfdarlarına da milli ədəbi tənqid sahəsində tez-tez rast gəlinir. [5, s. 74] Bu cərəyana məxsus tənqidçilər həmin əsərlərin milli dastanlarla müqayisəsini aparmış, onlar arasında dil üslubu, süjet xətlərinin rəngarəngliyi və kompozisiya quruluşları arasında bir çox oxşarlıqları müəyyən etmişlər.

Üçüncü qrup tənqidçilər isə Nizami Gəncəvi əsərlərinin sadəcə poema olduğunu göstərmişlər. Bu qrupa məxsus alimlər roman janrının Avropada bir müddət sonra yaranması, dastanın isə şifahi xalq ədəbiyyatına aid olması faktını əsas götürmüşlər.

Lakin, ikinci və üçüncü qrupun tərəfdarları həmin dövrdə Azərbaycanda yaranmış mədəni-dini mühitin xüsusiyyətlərinə lazımı dərəcədə diqqət yetirməmişlər. Dastan həyat gerçəkliyini nəzm və nəsr kimi müştərək janrlarda bədii dillə əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünə daxildir. Dastanlar etnik qrupun tarixi yolunda konkret zamana, məkana və həyat gerçəkliyinə söykənən folklor romanlardır. Beləliklə, konkret yazarların əsərləri dastanlarla tam eyniləşdirilməsi qüsurlu yanaşma kimi qəbul edilməlidir. Qeyd olunmalıdır ki, Qərbdə orta əsrlərdə «cəngavərlik romanları»nın mövcud olmasına baxmayaraq, müasir mənada roman tipli əsərləri Renessans dövrü ərəfəsində meydana gəlməyə başlamışlar. Diqqətəlayiq haldır ki, Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda da bu dövr bir qədər əvvəl olmuş və bu da ədəbi mühitə təsir etməyə bilməzdi. Həmin tarixi dövrdə Qərbdə inkvizisiya vəhşi cinayətlərini törədən zaman, Şərqdə qədim yunan fəlsəfəsi bərpa edilmiş və müxtəlif mütəfəkkirlər tərəfindən çoxsaylı zəngin ədəbi-fəlsəfi məktəblər yaradılmışdır. Yaradıcılığı ilə Azərbaycan siyasi-fəlsəfi fikrinin inkişafına təsir etmiş Nizami Gəncəvinin Şərq İntibahının ən kamil sənətkarı olması şübhə altına alınmır. Bu baxımdan, Nizami Gəncəvi dövründə roman tipli əsərlərin yaradılmasına əlverişli tarixi şərait formalaşmışdır. Öz növbəsində, həmin dövrdə pəhləvi və ərəb dillərinin ədəbi əsərlərin əsas dilləri kimi istifadəsi də ədəbi mühitə öz təsirini göstərmişdir. Həmin dillərin poetik və musiqi-ritmik xüsusiyyətləri yazarlar tərəfindən lirik biçimlərə üstünlük verilməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə, əsərlərin lirik biçimdə yazılma ənənəsi geniş yayılmışdır. Bu fakt fəlsəfi traktatlarda daha aydın şəkildə özünü büruzə vermişdir. Əgər Qərbdə fəlsəfi əsərlər sırf nəsr üslubu ilə qələmə alınırıdysa, Şərqdə poetik formalara üstünlük verilirdi. Bundan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, həmin dövrdə Şərqdə ədəbi inkişaf tarixinin vacib xüsusiyyətlərindən biri yaradılan əksər ədəbi əsərlərin lirik biçimlərin əsaslı təsirinə məruz qalması olmuşdur.

Göstərilən amil Nizami Gəncəvinin “hər şeydən əvvəl yüksək bədii keyfiyyətlərə malik sənət əsəri” (Q. Quliyev) olan «Xəmsə»sinə də önəmli təsir göstərmişdir. Lakin, «Xəmsə»yə daxil olan əsərlərin mənzum romanlara aid edilməsi bir çox suallar doğurur. Belə ki, Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi» və «Yeddi gözəl»ində süjet xətti və hadisələrin dinamikası parçalanmış xarakter daşıyır. Bu baxımdan, sadalanan iki əsəri romana yox, daha çox hekayələr toplusuna bənzədirlər. Akademik İsa Həbibbəyli Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsəri ilə “dünya xalqlarının həyatına və bəşər mədəniyyətinə dərinlən bələd olan böyük sənətkar olduğunu nümayiş etdirməsini” vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, “...təsvir edilən Bəhram şahın yeddi ölkənin şahzadəsi ilə söhbətləri

Nizami Gəncəvinin bilik və dünyagörüşünün geniş miqyasını təsəvvür etməyə imkan verir. “Yeddi gözəl” əsəri ideal insan və kamil həyat haqqında yazılmış mükəmməl mənzum romandır.” [17]

«Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun» və «İsgəndərnamə» əsərləri isə mənzum romanlara aid özəlliklərinin daşıyıcısıdır. Diqqətəlayiq haldır ki, «İsgəndərnamə» «Xəmsə»nin digər əsərlərindən bir qədər fərqlənir. Tarixi hadisələrin əhatə dairəsinə, süjet xətlərinin rəngarəngliyinə, əsərdə qoyulmuş sosial-ictimai problemlə məsələlərinə görə «İsgəndərnamə»ni mənzum xarakterli roman-epopeya kimi təsnif etmək mümkündür. Bu əsər roman-epopeyalara xas tarixi hadisələrin təsviri özəlliklərinə və poetikasına malikdir. Azadə Rüstəmov Nizami Gəncəvinin «İsgəndərnamə» əsərinin janr xüsusiyyətlərini təhlil edərək, əsəri roman-epopeyaya aid etmişdir: «Şairin səciyyəsinə görə fəlsəfi-qəhrəmanlıq növünə nümunə olan «İsgəndərnamə» epopeyası belə, özündə roman janrına məxsus bir çox aparıcı xüsusiyyətlər daşıyır və roman - epopeya sayıla bilər.» [2, s. 120]

Roman və eposun janr qarışıqlığı romanın genezisi (təkamülü) mərhələsində müşahidə olunur. Lakin romanın bəzi tiplərinin epos elementlərinə sonradan təkrar müraciəti səciyyəvidir. Roman - epopeya tipli əsərlər romanın genezisi (təkamülü) mərhələsində mənimsənmədiyi epos elementlərini «canına çəkir». Bu cür təkrar müraciət janr formasına mühüm təsir göstərir. Epos elementlərinin təkrar absorbsiyası ilə yanaşı roman-epopeya janrdaxili qarışıqlığı ilə səciyyələnir. Yaşar Qarayev İslam intibahı «xilafətinin» beşiyi başında dayanmış Nizami Gəncəvidə həyata rəasional münasibət və insanın mənəvi dünyasının dərinədən təqdiminin özünü göstərdiyini qeyd etmişdir. Yaşar Qarayev Nizami Gəncəvidə İntibah dünyagörüşünün xəlqilik və demokratizm, humanizm və əqlə hörmət, böyük hərfli insan axtarıları kimi bir çox əsas xüsusiyyətlərinin cəmləşdiyini qeyd etmişdir. Yaşar Qarayev ilk mənzum roman-epopeya müəllifi Nizami Gəncəvini novator, həmçinin islahatçı – şair kimi dəyərləndirmişdir.

NƏTİCƏ

Fikrimcə, bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində özünəməxsus səhifə açmış, bir ədib kimi bütün dövrlərin fəvqündə dayanmağı bacarmış Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinin janr mənsubiyyəti haqqında tədqiqatlar aparılarsa da, son söz deyilməmişdir. Hal-hazırda bu istiqamətdə müvafiq fundamental tədqiqatların aparılmasına, yeni mülahizələrin irəli sürülməsinə, akademik səviyyədə elmi-nəzəri mübahisələrin aparılmasına tələb mövcuddur. Bu baxımdan, mənzum romanlar yaradan sənətkar kimi Nizami Gəncəvinin xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş yaradıcılığına həsr olunan tədqiqat işlərində janr mənsubiyyəti problematikasına yeni nəzəri-estetik baxış bucağından diqqət yetirilməsi tövsiyə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

KİTAB

1. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı // Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, 1998, 732 səh.
2. Azadə Rüstəm. Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər). Bakı, Elm, 1975.
3. Əliyev R. Nizami Gəncəvi. Bakı, Yazıçı, 1991.
4. «Ərməğan» jurnalı, 1920, №1.
5. Xalisbəyli Tağı. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı, Azərənşr., 1991.
6. Xəlilov Q. Roman janrı haqqında. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. Bakı, 1960.
7. Qasımov Həmid. Müasir Azərbaycan romanı. Janrın poetika və tipologiyası. (filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş diss.) Bakı, 1993
8. Quliyev Həsən. Azərbaycan romanının formalaşması və inkişafı problemləri. N. Gəncəvinin romanları əsasında doktorluq diss., EA-nın əsaslı kitabxanası, Bakı, 1979.

9. Məmmədov A. *Nəsrin poetikası (XIX əsrin II yarısı)*. Bakı, Elm, 1990.
10. Məmmədov Ə. *Azərbaycan nəsrinin təkmilləşməsinə dair. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri*. Bakı, 1979.
11. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin // Həmid Araslı. Ölməz məhəbbət dastanı*. Bakı, 2004.
12. Piriyyəv Y. *XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı*. Bakı, Yazıçı, 1988.
13. Səfərli Ə., Yusifov X., *Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı*, Bakı, Maarif, 1982.
14. Rəfili M. *İlk Azərbaycan romanı. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, I cild*, Bakı, 1946.
15. Чичерин А.В. *Идеи и стиль (о природе поэтического слова)*. – М., 1965.

İnternet resursu

16. <https://science.gov.az/az/news/open/9263>
17. <https://nuhcixan.az/news/cemiyet/75-boyuk-azerbaycan-sairi-nizami-gencevi>